

ԱՐԲԱՀԱՄ ՏԵՐԵԱՆ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍՈՒՄ

Նախքան 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ-թրքական խռովությունները, հայության գրեթե երեք քառորդը Օսմանեան հպատակներ էին: Բոլոր ոչ-մահմեդական հպատակներից, մանաւանդ յոյներից եւ մակեդոնացիներից աւելի, Բարձրագոյն Դուռը Հայերին համարում էր ամենահաւատարիմ հպատակները: Արդարեւ, Երուսաղէմի հայերը եւս մեծ նպաստ են ստացել Օսմանեան իշխանաւորների հայերի հանդէպ ունեցած այդ երկարատեւ բարեացականութիւնից, մասնաւորաբար, երբ հարցը վերաբերուել է Սուրբ Երկրի սրբատեղեաց վճէրին:

Բաւական մեծ թուով տեղացի հայեր կարելոր պաշտօններ են վրադնշել Երուսաղէմի կառավարչութիւնում: Հայերը այնքան յայտնի էին Թուրքերի հետ ունեցած իրենց լաւ յարաբերութիւններով, որ մի քանի տեղացի հայեր նոյնիսկ երուսական տէրութիւնների դեսպաններ են նշանակուել ոչ միայն Երուսաղէմում եւ Եաֆայում, այլ նաեւ Բէլլութում եւ Թրիփոլիում:

Պաղեստինի եւ Լիբանանի հայկական փոքրաթիւ համայնքները ապաւոտել են թրքական տեղահանման եւ կոտորածի քաղաքականութիւնից այն պարզ պատճառով, որ նրանք չէին վրադում յեղափոխական գործունէութեամբ: Բէլլութի տեղական կառավարութեան հայ պաշտօնէանները, ովքեր կասկածում էին յեղափոխական գործունէութեան մէջ, 1915-ին արքայութեան եւ մահապառօնի ենթարկուեցին Դամասկոսում: Սուրբ Նշանի վանքը եւ յարակից տարածքները ոչնչացուեցին եւ վերածուեցին աւերակի, իսկ հայ առեւտրականները պրկուեցին իրենց ունեցածքից:

Նախքան Ցեղասպանութեան հապարաոր վերապրողների Երուսաղէմ հասնելու մասին խօսելս, ուրում եմ հակիրճ կերպով խօսել Օսմանեան իշխանութեան կողմից 1890-ին Երուսաղէմ արքայութեան նշանաւոր մի հայի մասին: Այդ հայը Բառամբուլի գործունէայ Պատրիարք Մկրտիչ Խրիմեանն է, ով աւելի յայտնի է իր ժողովրդական Հայրիկ անուամբ, ով հետագայում ընտրուեց նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1893-1907): Դեռ 1869-ին նա մատնանշում էր քաղաքական եւ հասարակական բարեփոխումների պահանջը՝ մեղմելու համար հայության դժգոհութիւնն ու բողոքը, որոնք վերաբերում էին Օսմանեան տէրութեան նահանգներում ապրող հայերի պայմաններին: Բարեփոխումների այդ պահանջը յետոյ ստացաւ «Հայկական Հարց» անուանումը: Սա պատճառ հանդիսացաւ, որ Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը արքայեց Խրիմեան Հայրիկին:

Խրիմեան Հայրիկը, երբ դեռ աշխարհական անձ էր, 1850-ին ուխտի է գալիս Երուսաղէմ: Այդ ժամանակ նա 30 տարեկան էր եւ եկել էր կատարելու իր եղբորն իր առաջին գրքի՝ (Հրաւիրակ Արարատեան) հրատարակումից յետոյ: Երուսաղէմ գտնուած ժամանակ Երուսաղէմի Յովհաննէս Պատրիարքը նրան քաջալերում է, որ նմանօրինակ մի հրատեր էլ ուղղի հայ ուխտաւորներին, հրաւիրելով նրանց ուխտի գալ Սուրբ Երկիր: Դրանից առաջնորդուած նա գրեց իր Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց գրքոյկը՝ պատմելով նոյն ոճով Բրիտանի կեանքին կապուած տարբեր սրբավայրերի մասին: Այն հրատարակուել է Բառամբուլում 1851-ին: Աւելին, Երուսաղէմի իր փորձառութիւնները ներշնչման աղբիւր են եղել իր հետագայ կեանքի եւ գործունէութեան համար: 1853-ին Վան վերադառնալով նա տեղեկանում է իր մօր եւ կնոջ մահուան մասին, որից յետոյ նա որոշում է ձեռնադրուել

կուսակրոն քահանայ 1854-ին Աղթամարում: 1866-ին նա երկրորդ անգամ է ուխտի գալիս Երուսաղեմ՝ առաջնորդելով ուխտավորների մի փոքրիկ խումբ եւ օգտագործելով իր գրքյկը իբրեւ ներշնչող առաջնորդ:

1890-ին երբ Խրիմեան Հայրիկը իր ծառայած քաղաքական գործունեայ աշխատանքի համար հեռացում է իր Պատրիարքական պաշտօնից եւ արքայություն Երուսաղեմ, նա այդ արքայը համարում է իր երրորդ ուխտագնացութիւնը: Յաջորդ երկու տարիների ընթացքում Երուսաղեմում նա գրում է իր ամենամեծ աշխատութիւնը՝ **Պապիկ եւ Թոռնիկ** գիրքը: Գրքում նա խրախուսում է կապը հողի հետ եւ յոյս յայտնում, որ գիրքը կարող է արգիլել հայ գիղացուն իր պատմական հողը լքելուց եւ Բառամբուլում բանդուկական աշխատանք կատարելուց: Նա նաեւ վերանշակում է իր **Հրախրակ Երկրին Աւետեաց** գրքյկը եւ վերահրատարակում Երուսաղեմում 1892-ին՝ նախաքանում աւելացնելով հետեւեալ յաւելումը.

Իմ սիրելի հայ պաւակներ:

Աւելի քան քառասուն տարի առաջ եւ ձեզ հրաւերք ուղղեցի: Տերը, ով Կեանքի Աղբիւրն է եւ Կեանք Պարգեւողը, ինձ ողջ պահեց, որպէսզի այժմ, քառասուն տարի յետոյ, մէկ անգամ եւս ձեզ հրաւիրեմ Սուրբ Երկիր: Թող որ իմ ուժը վերանորոգուի ինչպէս երիտասարդ արծիւ, որպէսզի եւս շարունակեմ ձեզ հրաւիրել: Միոնի բարձրունքից կրկին ձեզ եմ ողարկում **Հրախրակ Երկրին Աւետեաց**-ը:

1893-ին, իր Երուսաղեմ գտնուած ժամանակ, Խրիմեան Հայրիկը ընտրում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ Երուսաղեմից ճանապարհորդում է Էջմիածին:

Հարուստ հայերը շարունակում էին այցելել Երուսաղեմ, իսկ նրանցից ոմանք ամուսնանում էին տեղացի հայերի հետ եւ մնում Երուսաղեմում:

Երբ Կիլիկիայի կոտորածը սկսուեց 1909-ին, Հալէպ քաղաքը հայ գաղթականների համար վերածուեց ապահով մի ապաստարանի: 1915-ին, երբ Յեղասպանութիւնը հասաւ իր բարձրակէտին, Անատոլիայի եւ Կիլիկիայի բազմաթիւ հայեր կոտորուեցին, իսկ շատերին (հիմնականում ծերեր, կանայք եւ երեխաներ) ստիպեցին քարաւաններով քայլել դէպի Հալէպի, Համայի եւ Հոմսի շրջաններ, իսկ աւելի դժբախները նոյնիսկ հասան մինչեւ Դէյր է-Զորի Միսրիական անապատ, որտեղ հազարաւոր գաղթականներ մահացան սովից կամ սպանուեցին: Միսրիական քաղաքներում իրավիճակը աւելի վատթարացաւ, երբ հիւսիսային Միսրիայում գտնուող Անտիոքի հայերը տեղահանուեցին դէպի Համա, իսկ Լաթակիայի եւ ուրիշ ծովափնեայ քաղաքների հայերը ողարկուեցին Հալէպ: Նրանք, ովքեր հասան Պաղեստին, ըստ էության, առաջին քարաւանների վերապրողներն էին, որ հասել էին սիրիական գաղթականների քաղաքներ: Նշենք, որ աւելի բախտաւոր էին Կիլիկիայի այն վերապրողները, ովքեր ապաստել էին նաւերով, օրինակ Մուսա Դադի 6000 վերապրողները, ովքեր նախ ֆրանսական նաւերով տարուեցին Պորտ Սայիդ նաւահանգիստը, իսկ ապա տեղաւորուեցին Կահիրէ եւ Ալեքսանդրիա:

Հայերը Առաջին Համաշխարհային պատերազմի աւարտին նաեւ փոքր մասշտաբով նպաստեցին Դաշնակից պետութիւններին Թուրքերի դէմ ուղղուած վիճակական արշաւանքներում: Մօտ 8000 հայ երիտասարդներ, ներառեալ Մուսա Դադի վրապրողներ, նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներից եւ տարբեր տեղերից եկած կամավորներ, կազմեցին «Հայկական Լեգեոնը», որը աչքի ընկաւ Պաղեստինի ռազմի դաշտում Բրիտանական

հրամանատարության ներքոյ, իսկ ուրիշ մի ջոկատ աչքի ընկաւ Միրեայի հիւսիս-արեւմուտքում՝ ֆրանսիական հրամանատարության ներքոյ: Երուսաղէմի հայերը հպարտ են այն կամաւորների համար, ովքեր կոռուցին եւ քաջաբար ընկան Նաբլուս քաղաքից հիւսիս ընկած Արարայի մարտում: Ճիշտ Միոնի Դարպասից դուրս, Դաթի աւանդական գերեզման տանող նեղ ճանապարհի երկայնքով գտնուում է հայկական Սուրբ Փրկչի Վանքը: Այս վանքում են գտնուում Պատրիարքական եւ Ապգային գերեզմանատները: Վերջինում է գտնուում նաեւ Արարայի Կոնի յիշատակը յաւերժացնող մի յուշակոթող:

Հայ կամաւորները, ովքեր կռոււմ էին դաշնակից պետութիւնների կողքին, ոչ միայն մղուած էին իրենց դէմ կատարուած դաժանութիւնների վրէժը առնելուց, այլ նաեւ նրանց տուած խոստումից, մասնաւորաբար Ֆրանսիայի տուած խոստումից: Նրանք խոստացել էին Կիլիկիայում հիմնել անկախ Հայաստան: Տասնեակ հազարաւոր հայեր, հիւսիսային Միւրիայում տարած ֆրանսական սկսբնական յաղթանակներից քաջաւերուած վերադարձան հարաւային Կիլիկիայի իրենց բնակավայրերը: Սակայն 1921-ին նրանք կրկին լքեցին Կիլիկիան, երբ Ֆրանսիան դաւաճանեց իր դաշնակից հայերին, կնքելով դաշնագիր Բէմալ Աթաթուրքի հետ եւ թողեց հայերին թուրքերի գրաւթեանը: Մօտ 20,000 հայեր կոտորուեցին Մարաշում եւ 10,000 հայեր էլ Հաճնում: Այսպիսով սկիւբ առաւ հայ գաղթականութեան երկրորդ ալիք, ովքեր ուղղուեցին դէպի հարաւային Միւրիա, սակայն այստեղ քաղաքների գերժանրաբեռնուած լինելու պատճառով եւ ֆրանսիական քաջաւերութեամբ, գաղթ սկսուեց դէպի Լիբանան եւ Պաղեստին:

Այսպիսով, Երուսաղէմը դառնում է ցամաքային վերջին կայանը Անատոլիայից եւ Կիլիկիայից տեղահանուած եւ նաեւ պարպալէս թշնամուց փախած հազարաւոր գաղթականների համար: Նրանցից ոմանք հաստատուում են Հայֆա եւ Եաֆա քաղաքներում, որտեղ 1915-ից առաջ արդէն հայկական փոքրաթիւ համայքներ կային: Պաղեստին հասած Յեղասպանութեան հայ թաղթականների թիւը այդ ժամանակ թերեւս գերապանցել էր 10,000-ը, ովքեր ներկայացնում էին Հայաստանի ապագաբնակչութեան գրեթէ բոլոր հատուածները, սկսած Էրպրումի արեւելքից մինչեւ Կիլիկիա, սակայն յատկապէս Մարաշից, Հաճնից, Այնթապից եւ Ադանայից: Այնքան շատ Մարաշցի վերապրողներ կային, որ նրանք Երուսաղէմում նոյնիսկ հիմնեցին իրենց բացառիկ ակումբը, Դաթի Միջնաբերդի մօտ՝ ռաիկականաւոր դիմացը (ներկայիս "Select Restaurant"):

Յեղասպանութեան վերապրողները խանդավառութեամբ չընդունուեցին բնիկ հայերի կողմից, ովքեր վարժուած էին տեսնել միայն հարուստ հայերի. մասնաւորաբար Իստամբուլի հայերը, ովքեր ի վիճակի էին ուխտի գալ Սուրբ Երկիր: Իրականում, բնիկ հայերի մեծ մասը այդ ուխտաւորների ժառանգներն էին, ովքեր ուխտի գալուց յետոյ մնացել էին Երուսաղէմ: Թուով քիչ ընտանիքներ են միայն հաստատում, որ նրանք Խաչակիրների ժամանակուայ հայերի ժառանգներն են: Բնիկ հայերից շատերը նոյնիսկ մեքծել են իրենց դուստրերին կնութեան տալ հայ գաղթական երիտասարդ վերապրողներին: (Իմ պապիկը նախընտրել է տեսնել իր երեք գեղեցիկ աղջիկներին չամուսնացած, քան թէ գաղթական վերապրողների հետ ամուսնացած, որոնց պայմանները, ընդհանուր առմամբ, բնիկների համեմատ աւելի վատ էին: Թշնամանքը արտայայտւելու միջոց էր իրար ծաղրելը: Բնիկ հայերը հայերէն վատ էին խօսում, այն էլ արաբերէնի առոգանութեամբ, մինչդեռ նորեկ հայերը խօսում էին վատ հայերէն թրքական առոգանութեամբ: Շատերը ընդհանրապէս հայերէն չէն իմացել:

Լաւ Հայերէն խօսելը հայարտանալու առիթ էր, ուստի լեզուն սովորելը քաջալերանք ստացաւ:

Այն ինչը փրկեց Երուսաղէմի Հայերի վիճակը, դա այդ ժամանակուայ Պատրիարքների ղեկավարութիւնն էր, մասնաւորաբար, Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի ղեկավարութիւնը, ով յիշում է իբրեւ մեծ եկեղեցական, պատմաբան, մտաւորական եւ դաստիարակ: Իստամբուլի Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի հետ նա պաշտպանել է Հայ Եկեղեցում կրթում եւ բարնագիտակ հոգեւորականներ ունենալու գործը եւ օգնել է նրան, որ հիմնադրուի Իստամբուլից ոչ հեռու՝ Արմաշի Աստուածաբանական Ճեմարանը: Այս Ճեմարանում են կրթուել անցած սերունդի շատ ակնառու եկեղեցականներ: Երբ Ցեղասպանութեան ժամանակ Արմաշի Ճեմարանը փակուեց եւ հոգեւորականները հալածուեցին, Դուրեանը մի քանի ուրիշ հոգեւորականների հետ ապաստանեցին Երուսաղէմում: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ Դուրեան Արքեպիսկոպոսը ընտրուում է Երուսաղէմի Պատրիարք եւ դառնում է կրթական եւ մտաւոր վերածնունդի վերակենսաւորող ոգին ոչ միայն վանքի այլեւ համայնքի համար: Իր պաշտօնավարութեան տարիներին կառուցուել են տեղական դպրոցը եւ գրադարանը (1929, վախճանած 1931-ին): Իր երկու յաջորդները նոյնպէս Արմաշի սաներից էին, Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանը եւ Մեսրոպ Պատրիարք Նշանեանը, ովքեր նոյնպէս եղել են շնորհալի առաջնորդներ եւ անդամակցել էին Երուսաղէմի Միաբանութեանը: Նրանց թում էր նաեւ Բաբկէն Արքեպիսկոպոս Կիլեւերեանը, Անթիլիասի Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան Աթոռակից Կաթողիկոսը:

Երուսաղէմ էին հասնում անհամար որբերի խմբեր նաեւ հեռաւոր վանից, որն էլ անհրաժեշտութիւն առաջացրեց Արարատ Որբանոցի հիմնադրումը: Երուսաղէմի ժառանգաւորաց Վարժարանը ըստ աւանդութեան իր սաներին հաւաքագրում է հայկական միւս գաղթածախներից եւ ոչ թէ Պաղեստինից, ովքեր այնուհետեւ իրենց ընդհանուր եւ հոգեւոր կրթութիւնը ստանում են Սուրբ Յակոբում: Որբերից շատերը պատրաստի թեկնածուներ էին ժառանգաւորաց Վարժարանի համար: Նրանցից ոմանք կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուեցին: Սա իր հերթին մի մեծ օրինութիւն էր Հայաստանեայց Եկեղեցու համար, քանի որ այդ նոյն ժամանակ Հայաստանը անդամակցեց Սովետական Միութեան երկրներին եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը կորցրեց իր ապրեցութիւնը Սփիւքքի հայերի վրայ: Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը պահպանեց Հայաստանեայց Եկեղեցին Սփիւքքում: Իրականում, Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը շատ է նպաստել Կիլիկիայի Կաթողիկոսութեան վերածնունդին Լիբանանում: Անթիլիասի իր նոր ապաստարանում: Պատրիարքարանը Անթիլիասին փոխեց ոչ միայն իր եկեղեցական իրաւասութիւնը Սիրիայում, Լիբանանում եւ Կիպրոսում, այլեւ Երուսաղէմի մի քանի հոգեւորականներ երկար տարիներ դասաւանդեցին Անթիլիասի նորաբաց Ճեմարանում:

Այսպիսով, երբ Կիլիկիայում Եկեղեցու բոլոր վանական եւ կրթական հաստատութիւնները ոչնչացուեցին եւ արգելուեց դրանց բարգաւաճումը՝ Հայաստանում, Երուսաղէմը, որը ապաստուել էր այդ աղէտից, դարձաւ մի փրկարար գործօն՝ Հայ Եկեղեցու կեանքում: Երուսաղէմում, պատերազմական տարիներից յետոյ, եկեղեցականների մի նոր սերունդ է կրթում եւ առաքում Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Հիւսիսային Ամերիկա, իսկ հետագայում նաեւ Հարաւային Ամերիկա եւ Աւստրալիա:

Մի ժամանակ, միայն վանքի տարածքում Ցեղասպանութեան աւելի քան 5000 վերապրողներ են եղել: Սա, անկասկած, իր ապրեցութիւնն է թողել տեղի վանական բնոյթի վրայ: Երկու «սկումբներ» են հիմնուել

վանքում, որոնք պատկանում են հայ քաղաքական երկու կուսակցություններին, որպեսզի ապահովեն յարատև աճող համայնքի հասարակական և մշակութային կարիքները: Մա նաեւ դրդել է բնիկ հայերին, որպեսզի նրանք եւս հիմնեն իրենց «ակումբը» Հայկական Թաղամասում, որի նպատակն էր նաեւ նպաստել կարիքաւոր ընտանիքներին: Շուտով հայ գաղթականները դառնում են քաղաքի համբաւաւոր արհեստաւորները, ովքեր նոյնիսկ որոշ առեւտրի տեսակներում վայելում են մոնոպոլիա: Նոր սերունդը կրթւում է տեղական դպրոցներում և ցանկալի պաշտօնեաներ են դառնում Բրիտանական Մանդատի իշխանութեան ընթացքում: Անգլերէնի և ֆրանսերէնի նրանց իմացութիւնը նրանց առջեւ ճանապարհ է բացում դէպի արեւելեան երկրներ և արագացնում շատերի մեկնումը Երուսաղէմից: Միւսները քաղաքից մեկնում են 1946-ին, երբ երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից յետոյ, Խորհրդային իշխանութեան արտօնութեամբ Միջերկրական քաղաքներից հապարաւոր հայեր ներգաղթեցին Հայաստան: Իսկ նրանք, ովքեր լքեցին քաղաքը 1948-ի Իսրայէլի պետութեան հիմնադրումից յետոյ, արդէն ժամանակակից պատմութիւն է:

Այո, Անատոլիայի և Կիլիկիայի հայերը մեծ բազմութեամբ եկան Երուսաղէմ, և նրանցից շատեր լքեցին քաղաքը, սակայն ոչ այնպէս, ինչպէս Խրիմեան Հայրիկը կ'ուզէր տեսնել նրանց գալը և գնալը:

Անգլերէնից թարգմանեց՝
Կորին Արդ. Բաղդասարեան